

KERKELIJKHEID EN MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE IN NEDERLAND

Joep de Hart en Paul Dekker

1. INLEIDING EN PROBLEEMSTELLING

De geschiedenis van het verenigingsleven in Nederland draagt in hoge mate het stempel van de verzuiling. Nog niet zo heel lang geleden had het leeuwendeel van de organisatievormen op het maatschappelijk middenveld tussen burgers en overheid een uitgesproken levensbeschouwelijke signatuur en vonden ook tal van vormen van vrijwilligerswerk en onbetaalde hulpverlening plaats onder auspiciën van kerkelijke of andere levensbeschouwelijke instanties. De organisatie van bevolkingsgroepen op levensbeschouwelijke of ideologische basis strekte zich uit tot de meest uiteenlopende levenssferen: onderwijs, zieken- en bejaardenzorg, politieke partijen, vakbonden, media, vrije tijdsverenigingen. De verzuiling stimuleerde krachtige sociale netwerken waarin alle sociale lagen onder de bevolking, in afzondering van andersdenkenden, bijeen werden gebracht onder de koepel van één centraal richtinggevend en geïntegreerd stelsel van levensbeschouwelijke beginselen. Wat betreft het aantal organisaties op levensbeschouwelijke grondslag lag de piek van de verzuiling in de periode tussen de twee wereldoorlogen.

Inmiddels is de situatie sterk veranderd. Vanaf de jaren zestig ging de ontzuiling zich in volle omvang manifesteren, ook in de beleving van de bevolking. De steun voor het hanteren van godsdienstige beginselen als uitgangspunt door allerlei typen verenigingen is sinds halverwege de jaren zestig drastisch teruggelopen. Hetzelfde geldt voor de opvatting dat de politiek niet los mag staan van het godsdienstige leven. De voorkeur voor een confessionele partij daalde, evenals die voor confessioneel onderwijs (Dekker, de Hart en Peters 1997: 32 e.v.). Binnen de kerken groeide de oecumenische beweging. Op uiteenlopende terreinen (o.a. onder de politieke partijen en binnen de vakbeweging) kwamen fusies tot stand tussen voorheen verzuilde organisaties onderling en tussen deze en organisaties met een niet levensbeschouwelijk ge-

bonden signatuur. De omroepen, de gezondheidszorg en het onderwijs behoren in het hedendaagse Nederland tot de laatste institutionele domeinen die nog sterk zijn geworteld in de verzuiling.

De zuilen waartussen Nederland er tot ver in de jaren vijftig keurig aangeharkt bijlag zijn aan het wankelen geraakt en het hemels baldakijn dat zo lang alles overspande is forse scheuren gaan vertonen. Hoewel het startpunt door uiteenlopende auteurs op heel verschillende momenten in de geschiedenis wordt gelegd, zullen maar weinigen bestrijden dat zich in de naoorlogse periode een ingrijpende secularisatie heeft gemanifesteerd binnen de Nederlandse samenleving, en dat in meerdere opzichten. Om te beginnen is er sprake van een afnemende relevantie van de kerken voor tal van aspecten van het moderne leven (het onderwijs, de arbeidswereld, de politieke besluitvorming, de vrije tijdsbesteding, de opvoeding enzovoort). De invloed van godsdienstige instanties op het reilen en zeilen binnen allerlei maatschappelijke subsystemen is sterk teruggelopen en het gedrag van individuen wordt steeds minder genormeerd door godsdienstige gebruiken, opvattingen en voorschriften. Het aantal kerkleden (althans van de grote kerken) vertoont een gestaag dalende lijn (Knippenberg, 1992; CBS 1994, 1999), de deelname van kerkleden in het kerkelijk leven is beperkter geworden en steeds minder laten zij zich bij beslissingen in hun privé-leven nog leiden door kerkelijke uitspraken. Niet alleen de gemiddelde Nederlander, ook de kerken zelf zijn de verticale dimensie in hun boodschap minder gaan benadrukken ten voordele van de horizontale 'Diesseitige' dimensie (zie hiervoor bijv. de beschouwingen in Cliteur et al., 1991 en Besselink, 1994). Het christelijke geloofsleven vertoont op tal van punten tekenen van een sterke erosie, zowel wat betreft de onderschrijving van traditionele elementen daaruit, als wat betreft de praktisering van rituelen die ermee verbonden zijn, alsook als het gaat om de kennis ervan.

Daarmee lijkt een van de bronnen waarmee het Nederlandse maatschappelijke engagement werd gevoed op te drogen en kan men de vraag opwerpen in hoeverre godsdienst heden ten dage nog een differentiërende factor vormt met betrekking tot de maatschappelijke betrokkenheid van de Nederlander. Wat beklijft er nog van het christelijk geïnspireerde sociale engagement in de huidige Nederlandse samenleving? Daarmee wordt niet bedoeld op de relevantie van de godsdienst binnen de ideeënsfeer, maar op een gebied waar praktische consequenties kunnen worden getrokken uit het engagement. Specifieker geformuleerd luidt de centrale vraag van dit artikel: hoe ziet de relatie tussen godsdienstige achtergrond, verenigingslidmaatschap en vrijwilligerswerk eruit in een samenleving als de Nederlandse, die de afgelopen decennia in snel tempo is ontkerkelijkt en waarin de christelijke geloofstraditie door een alsmear krimpend bevolkingsdeel nog wordt onderschreven? Kan met betrekking tot godsdienstige of kerkelijke affiniteit nog altijd gesproken worden van een vorm van 'sociaal kapitaal', omdat zij mensen motiveert ook buiten het strikt religieuze domein vrijwillig te participeren in activiteiten ten behoeve van anderen of de samenleving in bredere zin?

De hoofdhypothese is dat kerkelijke betrokkenheid als stimulans voor maatschappelijke inzet geen historisch relict is, maar dat kerkelijke deelname in het hedendaagse Nederland nog altijd positief bijdraagt tot maatschappelijke participatie en de bereidheid om zich belangenloos in te zetten voor ideële doelen of hulp aan anderen. Dit is zelfs het geval als daarbij aspecten van het moderne leefpatroon in aanmerking wor-

---

den genomen, zoals tijdsdruk en het televisiegebruik (waaraan een sterk privatiserende invloed wordt toegeschreven).

2. UITWERKING: DE SOCIALE POSITIE VAN DE KERKEN

2.1. De kerken en de Nederlandse civil society

De kerken vormen een belangrijk onderdeel van de Nederlandse civil society. Het belang van de kerken is er om te beginnen alleen al in puur kwantitatieve zin. De kans is aanzienlijk groter dat een Nederlander kerklid is dan dat hij lid is van welke andere organisatie op het maatschappelijk middenveld dan ook. De kans is verder beduidend groter dat hij min of meer wekelijks samen met zijn geloofsgenoten bijeenkomt in een godsdienstige bijeenkomst of kerkdienst, dan dat hij met een dergelijke frequentie actief is in een andere organisatie. Over het algemeen identificeren de leden van kerken zich ook veel sterker met hun kerk dan de leden van de meeste andere organisaties met de desbetreffende organisatie. De grote kerken hebben zich in de meest recente periode van volkskerken steeds meer in de richting van vrijwilligerskerken ontwikkeld (Schreuder, 1968). Ook zo bezien behoren zij tot het maatschappelijk middenveld en tot de instituties van de civil society.

In Nederland hebben conflicten tussen kerkelijke en andere sociale instituties (waaronder de staat), maar ook de sociale segmentering langs levensbeschouwelijke lijnen (de verzuiling) vanaf de tweede helft van de vorige eeuw een cruciale rol gespeeld in de vormgeving van het maatschappelijk middenveld. Krachtig werd onder de 'kleine luyden' en katholieken het verenigingsleven gestimuleerd, ter verheffing en mobilisatie van de eigen achterban en ter afscherming van invloeden van buiten. Tot aan het begin van deze eeuw bleef de sociale zorg grotendeels georganiseerd op een lokale, kerkelijke basis (Spaans, 1998; Van Leeuwen, 1999). Door de eeuwen heen zijn vanuit de kerken sociale activiteiten in een georganiseerd verband ontwikkeld, gericht op de hulpverlening aan en de onderwijzing van het 'gemene' volk (1). De kerken treden niet alleen op als geestelijke en sociale instituties, maar genereren ook maatschappelijke betrokkenheid. Op vele wijzen kunnen het kerkelijke en het politieke leven met elkaar verweven raken; geestelijken betrekken de politiek in hun preken, een solidariteitsbijeenkomst of discussieavond wordt in de kerk georganiseerd over een politiek thema, kerkelijke vertegenwoordigers nemen publiekelijk stelling met betrekking tot maatschappelijke en morele kwesties, kerken leveren de institutionele infrastructuur voor politieke mobilisatie en protest (2).

De betekenis van de kerken blijft niet beperkt tot een manifest politieke rol. De organisationele structuur van althans de grote kerken bestaat uit de combinatie van enerzijds faciliteiten en netwerken op het sociale microniveau, rondom de primaire leef sfeer van gewone mensen, met anderzijds een hiërarchie van bestuurlijke geleidingen die de coördinatie van activiteiten mogelijk maakt op lokaal, nationaal en internationaal niveau. In combinatie met de morele boodschap die zij uitdragen, lijkt dit hen

bij uitstek geschikt te maken om mensen massaal en effectief te mobiliseren voor ideële of charitatieve doeleinden, bijvoorbeeld via informatieverschaffing over sociale problemen en noden, het inzamelen van geld of goederen of het steunen van altruïstische initiatieven (Wuthnow, 1990; Wood en Hougland, 1990).

Verder brengen de kerken mensen bijeen op een zeer reguliere basis en verschaffen zij zo een stabiel milieu voor de ontwikkeling van uiteenlopende vormen van sociaal engagement. De plaatselijke gemeente of parochie is één van de belangrijkste plaatsen waar Nederlanders elkaar frequent ontmoeten. En, zoals Verba et al. (1995: 17) schrijven, in een tijd waarin zo veel maatschappelijk debat elektronisch plaatsvindt, blijkt het desalniettemin zo te zijn dat persoonlijke contacten en interpersoonlijke netwerken (tussen kennissen, vrienden, familieleden, collega's, geloofsgenoten enz.) cruciaal zijn voor de rekrutering van mensen voor participatie.

Blijkens Amerikaans onderzoek kan kerkelijke participatie voor veel mensen een belangrijke vorm van sociaal kapitaal zijn. Verba et al. (1995) hebben laten zien dat ook wanneer kerkelijk actieven doeleinden nastreven die geen uitgesproken politieke inhoud hebben (door bv. als adviseur op te treden van een kerkelijke jeugdgroep of een uitstapje van het kerkkoor te organiseren, teksten voor de liturgie aan te dragen of een inzamelingsactie te organiseren, deel uit te maken van een kerkbestuur of de redactie van een kerkblad), zij gelegenheid hebben vaardigheden te ontwikkelen die politiek relevant zijn en die toegepast kunnen worden op andere maatschappelijke terreinen. Dergelijke *civic skills* kunnen een compensatiefunctie hebben doordat zij de politieke hulpbronnen vergroten onder kerkelijk actieven wier opleidings- en beroepsniveau hen anders zou veroordelen tot politiek quiëtisme (3).

2.2. Confessionele verschillen

"Ik zie hier calvinistische dominees, arminianen, socianen, rabbijnen en anabaptisten, die allemaal prachtig praten en die eigenlijk allemaal gelijk hebben", schreef Voltaire tijdens een van zijn bezoeken aan de noordelijke Nederlanden aan een vriendin. Nederland kent een lange traditie van godsdienstige pluriformiteit en het is maar de vraag of vanuit het oogpunt van sociaal kapitaal alle kerken wel over één kam geschooren kunnen worden. De interne structuur van de kerk is een factor van belang; hoe minder hiërarchisch deze is en hoe meer gebaseerd op de participatie van de gewone gelovigen, hoe groter haar belang als schepper van sociaal kapitaal (Verba et al., 1995; Putnam, 1993) (4). De kerken verschillen op kenmerken die relevant zijn voor lekenparticipatie in kerkelijke aangelegenheden. Zo zijn de meeste protestantse kerken eerder op een gemeentelijke dan op een hiërarchische basis georganiseerd, zijn protestantse gemeenten gemiddeld kleiner, wordt in de katholieke kerk ook na Vaticanum II nog steeds niet de mate van lekenparticipatie in de liturgie toegestaan die gebruikelijk is in de meeste protestantse kerken en gaan in Nederland protestanten over het algemeen vaker ter kerke dan katholieken. Greeley (1989) concludeert op basis van cross-culturele gegevens dat de verschillen tussen protestants en katholiek, dat wil zeggen de protestantse gehechtheid aan individuele vrijheid naast de katholieke koestering van meer collectivistische waarden en normen zoals beschreven door klassieke sociologen als Durkheim en Weber, nog immer bestaan.

In Nederland is er, ook na de periode van de verzuiling, nog steeds sprake van uiteenlopende confessionele culturen (o.a. Peters en Schreuder, 1987; Dekker et al., 1997: 45 e.v.; Dekker en Ester, 1998). In sommige opzichten zijn deze zelfs toegenomen. Zo onderscheiden zich de gereformeerden sterker dan ooit van met name de katholieken in hun kerksheid, kerkelijke betrokkenheid in het algemeen, christelijk-gelovige orthodoxie, verzuilingsmentaliteit en sociale cohesie. De laatste blijkt onder andere uit het feit dat gereformeerden vaker kerkelijk homogene huwelijken sluiten (5). Verder zijn protestanten eerder dan katholieken geneigd bij gewetensproblemen contact met een geestelijke te zoeken. Vaker dan katholieken vinden zij ook dat de kerken zich publiekelijk dienen uit te spreken over ethische en maatschappelijke kwesties, stellen zij veel vertrouwen in de kerken als bron van informatie, en kennen zij aan de kerken betekenis toe voor de integratie van de samenleving en de handhaving van morele normen en waarden. Eveneens onderscheiden zij zich van katholieken door een groter zendingsbewustzijn (dat stelt dat het christelijke geloof over de wereld verbreed moet worden).

De verschillen blijven niet beperkt tot het strikt godsdienstige domein. Met de confessionele scheidslijnen corresponderen ook sociale en culturele verschillen. Met betrekking tot ethische kwesties als echtscheiding, homoseksualiteit, het gebruik van voorbehoedsmiddelen, abortus, euthanasie en zelfdoding huldigen katholieken aanzienlijk vrijere en liberalere opvattingen dan protestanten. Net als maatschappelijke en politieke participatie, is ook kerkelijkheid verweven met andere kenmerken. Kerkelijk betrokken Nederlanders zijn overwegend ouder, tellen meer vrouwen en plattelanners, en het opleidingsniveau ligt onder hen wat lager dan onder buitenkerkelijken. Blijkens het onderzoek *God in Nederland* van 1996 is het gemiddelde inkomens- en opleidingsniveau van gereformeerden relatief hoog, van de hervormden daarentegen relatief laag. De katholieke en hervormde kerk zijn sterker vergrijsd dan het gereformeerde volksdeel.

Er zal dus onderscheiden moeten worden naar confessionele richting. In dit artikel concentreren we ons op verschillen in de gebondenheid aan organisaties op het maatschappelijk middenveld en het verrichten van vrijwilligersactiviteiten. Het thema kan natuurlijk niet in zijn volle breedte worden behandeld. In de eerste plaats zullen de grote confessionele richtingen in Nederland op deze punten met elkaar worden vergeleken (de kleine kerkrichtingen en niet christelijke religieuze groepen blijven buiten beschouwing). In de tweede plaats zal steeds een vergelijking worden getrokken tussen nominale kerkleden en de regelmatige kerkgangers onder de kerkleden, waarbij we degenen die vaker dan één keer per maand een kerk bezoeken als regelmatige kerkgangers beschouwen. Wat de kerkgang betreft onderscheiden we slechts tussen katholieken en protestanten; onder de laatsten worden verstaan de leden van de Nederlands hervormde en de gereformeerde kerken – dit ondanks de verschillen die er blijkens ander onderzoek tussen deze kerken bestaan (o.a. Dekker en Peters, 1989; Veerman, 1995; Polderman, 1996). De reden is een zuiver statistische, namelijk het kleine aantal gereformeerden dat bij uitsplitsingen ontstaat. Dit geringe aantal zou resulteren in verminderde betrouwbaarheid van vergelijkingen met de andere levensbeschouwelijke groepen. De navolgende analyses blijven vanuit het perspectief van de kerkelijke pluriformiteit dus noodgedwongen schematisch van karakter. Het verzamelde materiaal stelt ons bovendien niet in staat de participanten in alternatieve,

niet-christelijke levensbeschouwelijke stromingen te vergelijken met de kerkleden (6). Zoals reeds opgemerkt, bieden de te presenteren gegevens evenmin informatie over de houding van moslims, hindoes of de gelovigen van andere niet-christelijke wereldgodsdiensten. Hetgeen een forse beperking genoemd mag worden in een land waarin alleen al de moslims en hindoes inmiddels bijna 5% van de bevolking uitmaken.

3. DATA EN MEETINSTRUMENTEN

3.1. Data

In opdracht van de KRO verrichtte Intomart rond de jaarwisseling van 1996-1997 een landelijk onderzoek naar opvattingen van Nederlanders over levensbeschouwing en kerk. De belangrijkste uitkomsten werden eind 1997 gepubliceerd onder de titel *God in Nederland 1966-1996* (Dekker et al., 1997a). Bij de steekproeftrekking voor dit onderzoek werd geput uit het databestand van het (eveneens door Intomart uitgevoerde) Tijdbestedingsonderzoek van oktober 1995, dat 3.227 respondenten omvatte van 12 jaar en ouder. Voor het onderzoek van de KRO werden vraaggesprekken gehouden met personen van 17 jaar en ouder die in het Tijdbestedingsonderzoek van een jaar eerder hadden aangegeven geen bezwaar te hebben tegen deelname aan een vervolgonderzoek.

Dit artikel gaat over de bevolking van 18 jaar en ouder. Van de 2.849 respondenten van 18 jaar en ouder van het Tijdbestedingsonderzoek namen er 1.249 deel aan het *God in Nederland* onderzoek. Voor 1.110 respondenten kon informatie uit beide onderzoeken gekoppeld worden in een combinatiebestand, dat wil zeggen voor 39% van de respondenten uit het Tijdbestedingsonderzoek. Het lijkt plausibel dat dit een zelfselectie van maatschappelijk meer geïnteresseerde en meer tot vrijwilligerswerk geneigde respondenten is. Het laatste blijkt inderdaad enigszins het geval: van alle ondervraagden van het Tijdbestedingsonderzoek deed volgens de vragenlijst van dat onderzoek 46% vrijwilligerswerk; onder de deelnemers aan het vervolgonderzoek bedroeg dit percentage 52 (De Hart, 1999: 342). Dat is een vervelende vertekening, maar ze is voor dit artikel minder belangrijk. Het gaat ons immers niet om populatieschattingen maar om verschillen tussen confessionele groepen. Het combinatiebestand wijkt qua kerkelijkheid en kerkgang weinig af van het oorspronkelijke bestand en verondersteld mag worden dat de te vergelijken groepen in ongeveer dezelfde mate een oververtegenwoordiging van vrijwilligerswerk (en ander maatschappelijk engagement) laten zien (7).

Tenzij anders vermeld wordt in deze bijdrage gebruik gemaakt van het gecombineerde bestand van het Tijdbestedingsonderzoek ('TBO 1995') en *God in Nederland* ('GIN 1996'). In dat geval zijn gegevens over vrijwilligerswerk ontleend aan het Tijdbestedingsonderzoek. Daarnaast zijn nog gegevens ontleend aan enkele actuele jaargangen van het enquêteonderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* ('CV 1993-1997'),

---

dat jaarlijks in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau wordt gehouden onder ca. 2000 Nederlanders van 16 jaar en ouder. Ook in dit onderdeel van het artikel betreffen alle gegevens de bevolking van 18 jaar en ouder.

3.2. Meetinstrumenten

Kerklidmaatschap. In zowel God in Nederland als in het Tijdbestedingsonderzoek is een getrapte vraagstelling gehanteerd. Eerst werd gevraagd of men is aangesloten bij een kerkgenootschap of godsdienstige groepering, bij een bevestigend antwoord vervolgens naar welk kerkgenootschap of godsdienstige groepering dit is.

Kerkgang. In God in Nederland luidde de vraag: Gaat u regelmatig (bijv. vrijwel iedere week) naar de kerk of een andere godsdienstige bijeenkomst, gaat u soms, een hoogst enkele keer of gaat u nooit? Gevolgd door de genoemde antwoordcategorieën. In het Tijdbestedingsonderzoek luidde de vraag: Gaat u wel eens naar de kerk? Indien ja: Hoe vaak gaat u gemiddeld naar de kerk? Hier werden negen antwoordcategorieën gegeven, lopend van 'nooit' tot 'twee maal per week of vaker'. Bij God in Nederland is onder 'kerks' verstaan: soms of regelmatig naar de kerk gaan, onder 'nominaal lid': nooit kerkgang of een hoogst enkele keer. Bij het Tijdbestedingsonderzoek wordt met 'kerks' bedoeld op zij die minimaal eens per 2-3 maanden ter kerke gaan, met 'nominaal lid': op zij die dit minder vaak dan dat of helemaal nooit doen.

Andere godsdienstige indicatoren. *Geloof in God:* de overtuiging dat er een God bestaat die zich met iedere mens persoonlijk bezighoudt. *Christelijke orthodoxie:* hier gaat het om de volgende opvattingen: wat in de wereld gebeurt verloopt volgens een bepaald plan, natuurrampen zijn Gods wil, Christus is Gods zoon, de bijbel is het woord van God, er bestaat een leven na de dood. Met *verzuilingsmentaliteit* wordt bedoeld op de mening dat omroepverenigingen, sportverenigingen, vakverenigingen, jeugdverenigingen en politieke partijen uit moeten gaan van een godsdienstig beginsel. *Vrees voor negatieve effecten secularisatie* heeft betrekking op de opvatting dat als de kerken zouden verdwijnen of de mensen niet meer in God zouden geloven respectievelijk de moraal wordt bedreigd, het egoïsme vrij spel heeft, de samenleving verloedert. Met *onderschrijving dat kerken zich publiekelijk dienen uit te spreken* is bedoeld de opvatting dat de kerken zich in het openbaar dienen uit te spreken over: homoseksualiteit, abortus, echtscheiding, euthanasie, zelfdoding, de doodstraf, discriminatie en voorbehoedmiddelen. Van een *positief beeld van geestelijken* spreken we bij een onderschrijving van de volgende uitspraken: ze zijn voor hun taak berekend, gaan met hun tijd mee, besteden hun tijd nuttig; en de verwerping van: staan teveel op een voetstuk, bemoeien zich met teveel dingen, kunnen gemakkelijk gemist worden. *Persoonlijke betekenis geloof:* het antwoord op de vraag: Hoe groot is de betekenis van het geloof in uw leven? *Bijbellezing:* gemeten via een getrapte vraag. Eerst werd geïnformeerd of in het huis van de ondervraagde een bijbel aanwezig is of een oud of nieuw testament, vervolgens of hij/zij daar regelmatig, soms, een hoogst enkele keer of nooit in leest.

Tijdbestedingskenmerken: tijdsdruk, vinden dat men tijd tekort komt en televisie kijken. Onder tijdsdruk wordt het totaal aantal uren verstaan dat volgens het tijdbestedingsdagboek per week is gemoeid met betaalde arbeid, huishoudelijke taken, verzo-

---

ging van gezinsgenoten en het volgen van onderwijs. Of men vindt tijd tekort te komen voor de dingen die men zou willen ondernemen is als een directe vraag aan de respondenten voorgelegd in de schriftelijke vragenlijst. De tijd die (per week) is gemoeid met televisiekijken is gemeten via het tijdbestedingsdagboek.

Afhankelijke variabelen: doen van vrijwilligerswerk en lidmaatschap van een vereniging. De vraag naar het vrijwilligerswerk was hetzelfde in de vragenlijsten van het Tijdbestedings- en het God in Nederlandonderzoek. Zij luidt als volgt: 'Verricht u in uw vrije tijd op één of meer van de volgende terreinen onbetaald werk?', waarna zestien activiteitenterreinen werden genoemd die in het navolgende (tabel 3) zijn samengetrokken tot zeven categorieën. In het dagboek van het Tijdbestedingsonderzoek werd het doen van vrijwilligerswerk anders gemeten. Hier werden zes activiteitengebieden aan de respondent voorgelegd, met de vraag hoeveel tijd hij of zij daaraan in de onderzoeksweek heeft besteed. Alleen wie daar minstens één aaneengesloten kwartier (exclusief vervoer) voor had uitgetrokken werd meegeteld als vrijwilliger. De vraag naar het lidmaatschap van verenigingen uit de vragenlijst van het God in Nederlandonderzoek luidt: 'Van welke van de volgende organisaties bent u lid?', waarop tien soorten verenigingen en organisaties werden genoemd, die in het navolgende (tabel 3) zijn samengetrokken tot vijf categorieën.

Als *controle variabelen* bij enkele analyses worden opleiding, leeftijd en sekse van de respondent gebruikt. De variabelen zijn gedichotomiseerd op vrouw, 40 jaar of ouder en minimaal middelbaar schoolniveau (dat wil zeggen: mavo of hoger).

---

4. EMPIRISCHE UITKOMSTEN

4.1. Verschillen tussen kerkelijke groeperingen

In het vorenstaande werd beargumenteerd waarom de kerken met recht beschouwd kunnen worden als belangrijke instituties op het Nederlandse maatschappelijke middenveld. Op basis van het combinatiebestand van het Tijdbestedingsonderzoek 1995 en God in Nederland 1996 kan één aspect van die positie nader worden belicht. Dat is de relatie tussen enerzijds kerkelijke achtergrond en kerkelijke participatie en anderzijds het lidmaatschap van verenigingen en het verrichten van vrijwilligerswerk. Uitgangspunt is de veronderstelling dat kerkgang in Nederland een belangrijke voor-speller is van uiteenlopende vormen van sociale betrokkenheid en met name vrijwilligerswerk. Wat betreft de frequentie van kerkbezoek lopen de Nederlandse godsdienstige richtingen sterk uiteen. Uit tal van onderzoeken komen de gereformeerden steeds weer naar voren als de meest kerkse, en de rooms-katholieken als de minst kerkse groep in godsdienstig Nederland.

Tabel 1 biedt een overzicht van de verschillen naar kerkelijke achtergrond. Dat is gedaan in de volle breedte; de informatie uit zowel de vragenlijst als het dagboek van het Tijdbestedingsonderzoek van 1995, alsook de vragenlijst van God in Nederland 1996 is in het overzicht opgenomen. Het percentage vrijwilligers (inclusief en exclusief onbetaalde activiteiten ten behoeve van een kerk) is weergegeven zoals dat naar voren komt uit de vragenlijsten van het Tijdbestedingsonderzoek 1995 en God in Nederland 1996 (8). Daarnaast is het aantal uren dat vrijwilligers blijkens het tijdsbestedingsdagboek aan hun vrijwilligerswerk besteden, weergegeven. Verder zijn de percentages ondervraagden die lid zijn van een vereniging in tabel 1 opgenomen. Vervolgens zijn de cijfers uitgesplitst naar de godsdienstige kenmerken waarop in dit artikel het accent ligt, te weten kerkelijkheid, kerkelijke richting en kerkelijke deelname.

In alle varianten van onderzoek komen de gereformeerden naar voren als de groepering met het hoogste percentage vrijwilligers. Zij vertonen tevens de sterkste organisatiegraad. Dat is overigens al sinds jaar en dag het geval. Uit tijdbestedingsonderzoek, verricht door het Centraal bureau voor de statistiek, blijkt dat de gereformeerden ook halverwege de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig al vaker dan de andere onderscheiden groepen actief waren in verenigingsverband (CBS 1957, 1959, 1965 en 1966). De katholieken blijven duidelijk achter bij de protestanten wat betreft de bereidheid tot het verrichten van vrijwilligerswerk. Hoe ook gemeten, toch zijn zij altijd nog een stuk actiever dan de buitenkerkelijken. Participatie is niet alleen een kwestie van kerklidmaatschap en denominatie. Zoals blijkt uit het rechterdeel van de tabel, gaat ook van de kerkgang een onmiskenbaar effect uit. Onder de katholieken, maar vooral bij de protestanten zijn regelmatige kerkgangers in grotere getale actief dan de nominale leden. Tot zover het aantal participanten. Anders is het gesteld met de tijdsinvestering van vrijwilligers in hun vrijwilligersactiviteiten. Opvallend genoeg blijken nu de katholieken de meeste en de gereformeerden de minste tijd

ter beschikking te stellen aan vrijwilligerswerk. Wellicht geldt hier het aloude 'vele handen maken licht werk'.

Tabel 1. Vrijwilligerswerk en lidmaatschap van verenigingen naar godsdienstige achtergrond^a

	bk	rk	nh	gr	rk		protestant		allen
					nomi naal	kerks	nomi naal	kerks	
% vrijwilligers (via- genlijst TBO 1995)	45	55	60	82	53	59	51	80	51
excl. t.b.v. kerk	44	50	52	73	51	48	45	70	48
% vrijwilligers (GIN 1996)	49	63	66	75	60	66	51	73	56
excl.t.b.v. kerk	49	61	62	66	59	63	51	64	54
% vrijwilligers (dag- boek TBO 1995)	24	41	52	52	36	55	45	58	33
excl.tb.v. kerk	24	35	45	39	34	43	40	47	30
uren door vrijwilligers (dagboek TBO 1995)									
excl.t.b.v. kerk	4,3	5,1	4,4	4,0	5,3	4,5	4,4	4,2	4,6
	4,2	4,6	3,5	2,6	5,1	3,7	3,9	2,8	4,1
% dat lid van vereni- ging is (GIN 1996)	59	64	62	69	60	67	54	67	61
excl. levensbeschou- welijke vereniging	59	62	58	61	58	65	53	59	59

^a Onderscheiden worden buitenkerkelijk (bk), rooms -katholiek (rk), Nederlands-hervormd (nh) en gereformeerd (gr); bij de onderscheiding van nominale en kerkse leden zijn nh en gr sa-
mengenomen als protestant

Bron: TBO 1995 / GIN 1996; gewogen resultaten

Bekijkt men dagboekgegevens uit de tijdbestedingsonderzoeken voor de periode 1975-1995, dan blijken de kerkse kerkleden door de jaren heen de meeste vrijwilligers te tellen, ook als kerkelijke vrijwilligerswerk buiten beschouwing wordt gelaten. Bij de tijdsinvestering van vrijwilligers is het beeld diffuser (De Hart, 1999: 220). Zoals tabel 1 laat zien steken volgens de meest recente peiling vooral onder de katholieken de nominale kerkleden en niet hun kerkse geloofsgenoten de meeste uren in vrijwilligersactiviteiten. Dat geldt met name waar het gaat om activiteiten die niet ten behoeve van een kerk of levensbeschouwelijke organisatie worden verricht.

Tot dusver zijn alle vormen van vrijwilligerswerk en lidmaatschap over één kam geschoren. In tabel 2 staan meer gespecificeerde gegevens over het lidmaatschap van verenigingen en het verrichten van vrijwilligerswerk.

Opnieuw zijn de drie grote confessionele richtingen en de buitenkerkelijken met elkaar vergeleken en is daarnaast onder de kerkleden nog onderscheid gemaakt tussen min of meer regelmatige kerkgangers en personen die zelden of nooit ter kerke gaan. Het verenigingsleven van gereformeerden is relatief sterk geconcentreerd op verenigingen met een levensbeschouwelijke doelstelling en jeugdverenigingen. Minder vaak dan de twee grote protestantse groeperingen zijn de katholieken aangesloten bij politieke organisaties. Daarentegen zijn zij veel vaker lid van een sportvereniging (41% tegen 29% van de hervormden en 23% van de gereformeerden). Dezelfde verschillen werden overigens al in de jaren vijftig aangetroffen (Dekker en de Hart, 1997). Kerkgaande leden zijn vaker dan nominale leden lid van een vereniging of actief in het vrijwilligerswerk. Dat geldt ook wanneer het terrein van de godsdienst en levensbeschouwing buiten beschouwing wordt gelaten. Zij maken tevens deel uit van meer typen organisaties en zijn op meer terreinen actief als vrijwilliger.

Tabel 2. Lidmaatschap van verenigingen en vrijwilligerswerk naar kerkelijke achtergrond^a

	bk	rk	nh	gr	rk		protestant		allen
					nominaal	kerks	nominaal	kerks	
% dat lid is van een									
politieke partij of politieke vereniging	6	6	13	13	2	8	9	14	7
godsdienstige of levensb. vereniging	2	4	13	31	4	4	6	19	7
cultuur-, sport-, hobbyvereniging	54	57	47	50	56	58	47	47	54
jeugdvereniging of clubhuis	3	4	4	10	3	4	2	6	4
vrouwenvereniging of -bond	3	8	11	10	4	12	9	9	6
geen enkel type vereniging	41	36	38	31	40	33	46	33	39
één	43	43	36	30	44	43	36	36	42
meer dan één	16	21	26	39	16	24	18	31	19
gemiddeld aantal	0,8	0,9	1,0	1,3	0,8	1,0	0,8	1,1	0,9
% dat vrijwilligerswerk doet op het terrein van									
politiek en overig maatschappelijk werk ^b	7	8	8	10	6	10	6	10	8
beroeps-, vak- of standsorganisatie	7	6	6	8	4	8	6	6	6
godsdienst of levensbeschouwing	1	14	26	40	5	23	2	40	10
cultuur, sport, hobby's	31	37	40	39	33	41	33	43	34
onderwijs, jeugd	21	29	29	29	30	28	27	28	24
vrouwenvereniging of -bond	2	4	8	11	2	5	7	6	4
maatschappelijke hulpverlening	4	8	6	9	6	8	6	5	5
geen enkele sector	51	37	34	26	40	34	49	27	44
één	30	36	29	31	41	32	33	28	31
meer dan één	19	27	37	43	19	34	18	45	24
gemiddeld aantal	0,7	1,1	1,2	1,5	0,9	1,2	0,9	1,4	0,9
buren-, bejaarden-, gehandicaptenhulp	12	26	25	23	18	33	20	28	17

^a Onderscheiden worden buitenkerkelijk (bk), rooms -katholiek (rk), Nederlands-hervormd (nh) en gereformeerd (gr); bij de onderscheiding van nominale en kerkse leden zijn nh en gr samengenomen als protestant

^a Actiegroep, Amnesty International, Wereldwinkler, e.d.

Bron: TBO 1995 / GIN 1996; gewogen resultaten

Tabel 3 geeft voor kerkleden een wat gedetailleerder overzicht van de samenhangen met frequentie van kerkbezoek.

Tabel 3. Vrijwilligers en lidmaatschap van een vereniging onder kerkleden naar frequentie van kerkgang

	% vrijwilligers (vragenlijst)	% vrijwilligers (vragenlijst) excl. kerk	% vrijwilligers (dagboek)	uren door vrijwilligers (dagboek)	% lid	% lid excl. levensbeschouwing
1 x per week of vaker	73	58	61	5,0	73	64
1 x per 2-3 weken	71	69	47	4,1	63	57
1 x per maand	67	55	52	4,8	78	73
1 x per 2-3 maanden	56	55	37	5,7	58	58
1 x per 4-6 maanden	53	53	44	5,8	69	69
1 x per 7-12 maanden	46	46	41	3,9	63	61
< 1 x per jaar	34	32	26	3,3	48	45
alle kerkleden	52	48	33	4,6	62	60

Bron: TBO 1995 / GIN 1996; gewogen resultaten

Door de bank genomen geldt: hoe vaker men naar de kerk gaat, hoe groter de kans dat men als vrijwilliger actief aan de slag is. Wanneer het vrijwilligerswerk wordt gemeten via het tijdsbestedingsdagboek, loopt het percentage vrijwilligers niet helemaal parallel op met de frequentie van de kerkgang. Wel zijn ook in dat geval de wekelijkse kerkgangers het vaakst en degenen die zelden of nooit ter kerke gaan het minst actief. Het zijn echter niet de vrijwilligers onder het meest kerkse bevolkingsdeel, maar de vrijwilligers die om de zo veel maanden een kerkdienst bezoeken, die het ruimhartigst tijd blijken te steken in hun vrijwilligerswerk. In alle opzichten leggen kerkleden die zelden of nooit een kerk bezoeken de geringste betrokkenheid aan de dag.

4.2. Kerkbinding naast andere godsdienstige kenmerken

In het voorgaande is ingegaan op de relatie tussen kerkelijke achtergrond en maatschappelijke participatie. Nu is de kerkbinding natuurlijk maar één aspect van de religie. Zoals al werd opgemerkt is religie een multidimensioneel verschijnsel. Naast kerkelijkheid en de praktisering van het geloof, wordt religie onder andere gekenmerkt door de onderschrijving van een aantal geloofswaarheden, door de praktische consequenties die mensen trekken uit hun geloof en door de effecten die het heeft voor hun dagelijks leven, door een ervaringsdimensie, en door de kennis die de gelovigen hebben van de centrale elementen van de geloofsleer, de rituelen, de Schriften en

de tradities. Tot besluit van deze paragraaf is daarom de invloed van de kerkgang nog eens gepeild in vergelijking met het effect van dergelijke andere godsdienstige kenmerken. Bij de invloed van kerkgang op de maatschappelijke participatie zal rekening gehouden worden met achtergrondkenmerken van de respondenten. Tussen maatschappelijk actieve en niet actieve, maar ook tussen levensbeschouwelijke groepen bestaan namelijk verschillen in onder andere leeftijdsopbouw, opleidingsniveau en sekse (o.a. Becker en Vink, 1994, Te Grotenhuis, 1999). In vrijwel ieder onderzoek blijken hoger opgeleiden actiever en vaker lid van maatschappelijke organisaties. Vergeleken met regelmatige kerkgangers worden buitenkerkelijken gekenmerkt door een gemiddeld hoger opleidingsniveau en een jongere leeftijd. Bovendien zijn mannen onder hen oververtegenwoordigd. Het effect van deze kenmerken is verdisconteerd in de analyses. De uitkomsten staan in tabel 4.

Tabel 4. Effecten van godsdienstige en achtergrondkenmerken op het lidmaatschap van verenigingen en op deelname aan vrijwilligerswerk, alleen kerkleden (relatieve kansenverhoudingen)^a

	Lidmaatschap		Vrijwilligerswerk (dagboek)	
	ongec.	gecorrigeerd	ongec.	gecorrigeerd
regelmatige kerkgang	1,5	2,0	3,0	3,1
gelooft in God	(1,2)	(1,4)	(1,4)	(0,8)
orthodox	(1,0)	(1,0)	1,8	(1,3)
sterke verzuilingsmentaliteit	(1,3)	(1,4)	(1,2)	(0,9)
bevreesd voor negatieve effecten secularisatie	0,6	0,5	(1,1)	(0,7)
onderschrijft voor veel onderwerpen dat de kerken zich daar publiekelijk over dienen uit te spreken	(1,3)	(1,2)	(1,2)	(1,1)
heeft positief beeld van geestelijken	(1,2)	(1,0)	(1,4)	(1,2)
geeft aan dat geloof van grote betekenis voor zijn leven is	(0,9)	(0,7)	1,6	(0,9)
leest (soms of regelmatig) in de Bijbel	(0,9)	(0,7)	2,0	(1,6)
vrouw	(0,7)	(0,8)	(1,1)	(1,2)
40 jaar en ouder	(1,1)	(1,2)	(1,3)	(1,2)
middelbaar of hoger opgeleid	(1,5)	(1,3)	(1,2)	(1,2)

^a Ongecorrigeerd en gecorrigeerd voor de overige genoemde kenmerken; niet-significante coëfficiënten ($p < 0,05$; tweezijdig) staan tussen haakjes

Bron: TBO 1995 / GIN 1996

In de Nederlandse situatie blijkt de onderschrijving van christelijk-orthodoxe leerstellingen of een voor christelijke fundamentalisten typerende activiteit als Bijbel-lezen op zichzelf wel van belang voor de bereidheid als vrijwilliger actief te zijn. Dat geldt ook voor het belang dat het geloof volgens de respondent binnen zijn leven inneemt.

Maar als een veel belangrijkere factor komt toch de kerkgang naar voren. Wanneer de godsdienstige kenmerken in combinatie worden geanalyseerd, heeft alleen deze een significant effect op het al dan niet verrichten van vrijwilligerswerk. Te oordelen naar tabel 4 zijn twee kenmerken relevant waar het gaat om het lidmaatschap van een vereniging. Naast opnieuw kerkgang, dat stimuleert tot lidmaatschap, is dit de bevreesdheid voor de negatieve gevolgen van geloofsverval en ontkerkelijking. Die vrees blijkt de bereidheid om zich aan te sluiten bij verenigingen of organisaties af te remmen.

4.3. Kerkgang naast andere tijdsbesteding

Maatschappelijke participatie vergt vaak niet alleen bepaalde vaardigheden, zij kost ook tijd. Er is een limiet aan het aantal uren dat mensen kunnen uittrekken voor vrijwilligersactiviteiten. De leefsituatie van mensen en de wijze waarop zij hun verdere leven inrichten, zijn van invloed op het aantal uren dat zij potentieel kunnen besteden aan vrijwilligersactiviteiten. De achtereenvolgende tijdsbestedingsonderzoeken hebben steeds weer aangetoond dat niet alleen geld, maar ook tijd ongelijk is verdeeld over de bevolking. Er is sprake van veel 'giro'-participatie. Als de cijfers uit Schuyt (1997) worden vergeleken met de resultaten van het TBO-dagboek, dan blijkt dat veel meer mensen geld schenken aan ideële organisaties (waaronder de kerken) dan er tijd steken in participatie ten behoeve van deze organisaties.

Over de drukte die het moderne leven zou kenmerken wordt al gesproken sinds de dagen waarin de industriële revolutie de westerse wereld begon te omvatten. Meer recentelijk worden pleidooien gehouden voor 'onthaasting'. Toch zijn er de afgelopen decennia geen drastische verschuivingen opgetreden in het aantal vrije uren waarover de gemiddelde Nederlander kan beschikken als hij eenmaal heeft voldaan aan alle verplichtingen waarvoor de arbeid, het huishouden, onderwijs en zijn fysieke verzorging hem stellen (9). Wel valt een zekere verschuiving naar een hectischer en afwisselender vrijetijdspatroon waar te nemen. Mensen nemen aan meer activiteiten deel dan twintig jaar geleden, hun vrijetijdsgedrag is vluchtiger geworden en zij verplaatsen zich ook vaker tijdens hun vrije uren (SCP, 1996: 370). Het gevoel het drukker te hebben gekregen zou weleens voor een belangrijk deel kunnen samenhangen met een veranderde waarde en inhoud van de vrije tijd. Wat de hoeveelheid vrije tijd betreft, dreigen cijfers die betrekking hebben op de bevolking als geheel overigens te verhullen dat in dit opzicht de verschillen tussen bevolkingsgroepen zijn toegenomen, zoals tussen hoger opgeleiden, die over minder, en lager opgeleiden, die over meer vrije uren zijn gaan beschikken.

Thans luidt de vraag in hoeverre het effect van de kerkelijke deelname op de maatschappelijke participatie wordt doorkruist door zulke tijdsbestedingskenmerken. De aspecten van de (vrije)tijdsbesteding die hier zullen worden geanalyseerd zijn tijdsdruk en uren televisiekijken. Tijdsdruk lijkt een belangrijke factor met betrekking tot het verrichten van vrijwilligerswerk. Wie sterk in beslag wordt genomen door taken op het gebied van het huishouden, een werkring of het volgen van onderwijs, is gedwongen stringenter eisen te stellen aan de wijze waarop hij of zij actief wenst te zijn binnen de vrije uren. Vrije tijd is een kostbaar goed voor wie over weinig vrije

tijd beschikt. Van alle factoren die het sociale kapitaal van de Amerikaanse samenleving zouden kunnen ondermijnen, is volgens Putnam (1995a en 1995b) de televisie de hoofdschuldige. Zij stimuleert in hoge mate de privatisering van het leefpatroon en trekt mensen weg uit de sfeer van sociale contacten en maatschappelijk activisme. Ook het televisiekijken zal daarom worden betrokken in de analyses. Daarnaast hebben we al gezien dat ook achtergrondkenmerken als opleidingsniveau, geslacht en leeftijd van invloed zijn op de participatie en de bijdrage die mensen leveren aan het sociale kapitaal van de samenleving. Het effect van deze kenmerken zal eveneens worden verdisconteerd.

Tabel 5 toont voor de hele bevolking effecten van kerksheid – van de regelmatige kerkgangers is 86% lid van een kerk – in vergelijking met effecten van de tijdsbesteding en van sociaal-demografische kenmerken.

Tabel 5. Effecten van kerkgang en andere kenmerken op het lidmaatschap van verenigingen en op deelname aan vrijwilligerswerk, allen (relatieve kansverhoudingen)^a

	Lidmaatschap		Vrijwilligerswerk (dagboek)	
	ongec.	gecorrigeerd	ongec.	gecorrigeerd
regelmatige kerkganger	1,5	1,5	3,7	3,3
tijdsdruk > 47 uur	(0,9)	(0,9)	0,7	0,7
vindt dat in vrije tijd tekort komt	(1,0)	(0,9)	(1,0)	(1,1)
kijkt meer dan 10 uur per week televisie	0,7	0,8	0,6	0,6
vrouw	0,8	0,8	(1,1)	(1,1)
40 jaar en ouder	(1,0)	(1,0)	1,6	1,4
middelbaar of hoger opgeleid	1,4	1,4	(1,1)	(1,2)

^a Ongecorrigeerd en gecorrigeerd voor de overige genoemde kenmerken; niet-significante coëfficiënten ($p < 0,05$; tweezijdig) staan tussen haakjes

Bron: TBO 1995 / GIN 1996

Zowel op het lidmaatschap van verenigingen als op de deelname aan vrijwilligerswerk heeft televisiekijken een negatief effect. Tijdsdruk heeft alleen op vrijwilligerswerk een negatief effect. Het sociaal-demografische patroon correspondeert met bevindingen in ander onderzoek: vrouwen en lager opgeleiden zijn minder frequent lid van verenigingen, maar nemen niet minder deel aan vrijwilligerswerk - althans als men afgaat op de tijdregistratie in het TBO: in de verbale registratie met enquêtes willen mannen en hoger opgeleiden nog wel eens wat meer doen (Dekker, 1999). Ouderen doen meer aan vrijwilligerswerk dan jongeren.

Kerkgang heeft op lidmaatschap en op de deelname aan vrijwilligerswerk een duidelijk positief effect en dat effect wordt niet minder als rekening wordt gehouden met

---

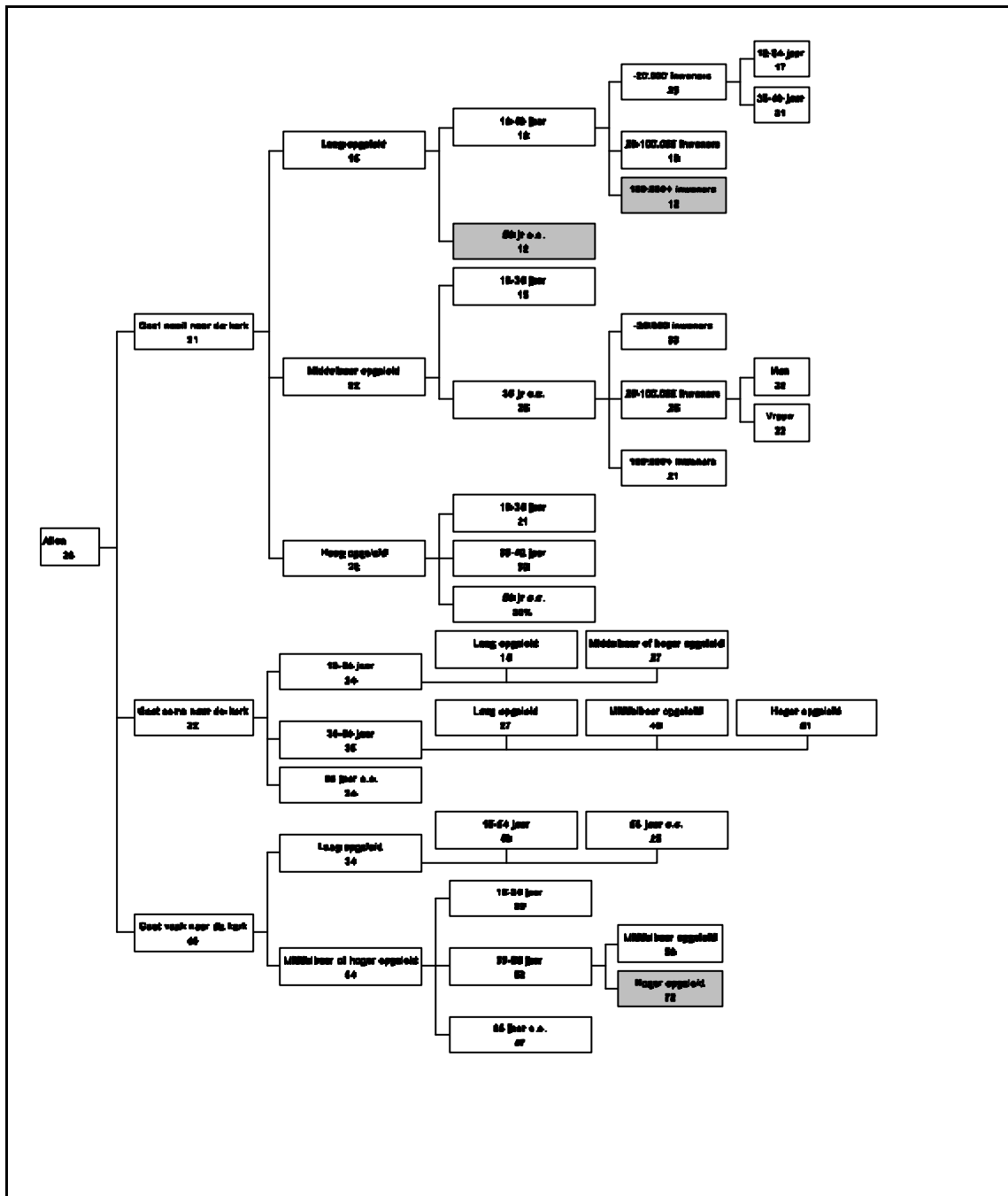
sociaaldemografische kenmerken en de tijdsbesteding. Het effect op de deelname aan vrijwilligerswerk is opvallend sterk (10).

4.4. Vrijwilligerswerk in bevolkingssegmenten

Om een betere indruk te krijgen van de verscheidenheid die schuilgaat achter de effecten van de afzonderlijke kenmerken die de revue zijn gepasseerd, kijken we tot slot nog eens naar combinaties van kenmerken. Daarbij wordt gebruikgemaakt van een verkennende *data-mining* techniek om populaties op te delen in segmenten die sterk verschillen op een bepaald kenmerk, in dit geval de deelname aan vrijwilligerswerk. Figuur 1 toont de resultaten van een analyse waarbij naast het tijdstip van ondervraging (gegevens uit vijf jaar worden gebruikt) kerkelijkheid (lidmaatschap), kerkgang, sekse, leeftijd, opleidingsniveau en urbanisatiegraad van de gemeente kunnen worden gebruikt om groepen met veel en weinig vrijwilligerswerk te onderscheiden (11).

Alle onderscheiden bevolkingsgroepen tonen deelnameverschillen in de verwachte richting, maar de gecombineerde effecten zijn wel verrassend groot. Het aandeel vrijwilligers varieert in figuur 1 van zo'n 12% bij categorieën laag opgeleide onkerksen tot maar liefst 72% bij 35-64-jarige hoog opgeleide frequente kerkgangers. Opnieuw blijkt kerkseheid het belangrijkste onderscheidende kenmerk te zijn. Ook op basis van deze gegevens kan worden vastgesteld dat het kerklidmaatschap geen rol meer speelt.

Figuur 1: Verspreiding van het vrijwilligerswerk in diverse bevolkingssegmenten

---

Door onder anderen Uslaner (1999) is voor de Verenigde Staten een beschrijving gegeven van het omvangrijke aandeel binnen de totale vrijwilligerssector van de onbetaalde arbeid die via godsdienstige instituties wordt geleverd. Daar spelen religieuze waarden een sleutelrol bij het betrokken krijgen van mensen en als motivator voor sociaal engagement. In Nederland vormt het kerkelijke vrijwilligerswerk slechts een miniem deel van het totale vrijwilligerswerk dat wordt verzet. Ook is de religieuze en kerkelijke betrokkenheid van de Nederlanders veel minder dan die van de Amerikanen. Wel draagt kerkelijke deelname ook hier ten lande in belangrijke mate bij aan de bereidheid zich belangenloos in te zetten voor anderen. Gegeven de geringe relevantie van de geloofsinhoud en het kerkbeeld, is dit effect waarschijnlijk niet toe te schrijven aan inhoudelijke religieuze factoren. Bepalend lijkt te zijn het deel uitmaken van een religieus netwerk en het regelmatig samen bijeenkomen met geloofsgenoten. Het actief en regelmatig deelnemen aan het kerkelijke leven impliceert behalve de ontvankelijkheid voor intrinsieke religieuze waarden ook sociale banden met anderen en het bevordert een grotere binding met de plaatselijke gemeenschap, factoren waarvan bekend is dat zij een stimulans vormen tot burgerlijk engagement, activisme en de bereidheid zich bij ook niet levensbeschouwelijke organisaties aan te sluiten (o.a. Verba et al. 1995). In die zin maken de kerkelijke kernleden in het hedendaagse Nederland deel uit van de *virtuous circles* waarvan Putnam (1993) spreekt en die voor hem de bronnen van sociaal kapitaal vormen.

5. CONCLUSIES EN DISCUSSIE

De afbrokkeling van het ledenbestand van de grote kerkgenootschappen heeft er voorsnog niet toe geleid dat de Nederlandse bevolking geen rol meer voor deze binnen de publieke sfeer of bij morele kwesties ziet weggelegd. Integendeel, het bevolkingspercentage dat zich bezorgd betoont over de sociale repercussies van de secularisering is aanzienlijk (Dekker, De Hart en Peters, 1997). In dit artikel is gedemonstreerd dat hiervoor ook feitelijk alle aanleiding is. In het huidige Nederland blijkt het kerkelijk leven wel degelijk een belangrijke rol te spelen bij het motiveren van mensen tot sociaal engagement en maatschappelijke participatie, kortom de bereidheid van mensen bij te dragen aan het sociale kapitaal van de gemeenschap waarvan zij deel uitmaken. Dit zijn de vruchten waaraan de boom nog steeds herkend kan worden.

Godsdienstige verschillen zijn langs twee wegen geoperationaliseerd. In de eerste plaats via een vergelijking tussen buitenkerkelijken, katholieken, hervormden en gereformeerden. In de tweede plaats door middel van vergelijking tussen de nominale en kerkse leden binnen respectievelijk het katholieke en het protestantse volksdeel. De kerkelijke participatie van de denominaties loopt sterk uiteen. Het is de gereformeerde die telkens weer als het meest godsdienstig naar voren komt. Hij vertoont in het huidige Nederland van alle godsdienstige richtingen op variërende onderdelen ook de grootste sociale inzet. Regelmatige kerkgang gaat bij alle confessionele groepen gepaard met grotere maatschappelijke inzet en bereidheid tot deelname aan

vrijwilligerswerk. Het verschil met de buitenkerkelijken lijkt in dit laatste opzicht te zijn toegenomen in de afgelopen twintig jaar.

Bij de uiteenlopende kenmerken die aan een godsdienstige levenswandel kunnen worden onderscheiden en die hier zijn onderzocht, kan gesproken worden van een sterke overheersing van de invloed van kerkgang. Geen enkel ander godsdienstig aspect heeft ook maar bij benadering zo'n sterk effect op de bereidheid om als vrijwilliger aan de slag te gaan. Kerkgang is tevens de dominante godsdienstige factor met betrekking tot het lidmaatschap van een vereniging. De stimulerende invloed van kerkelijke deelname verdwijnt niet wanneer wordt gelet op leeftijds-, opleidings- en sekseverschillen. Zij wordt evenmin tenietgedaan door de mate van opeenhoping van dagelijkse verplichtingen in het leven van de ondervraagden, door hun gevoel al dan niet tijd tekort te komen of door het aantal uren die zij steken in televisiekijken. Deze tijdsbestedingskenmerken hebben wel effect op het doen van vrijwilligerswerk, maar laten onverlet dat kerkgang van meer invloed is.

De gepresenteerde uitkomsten lijken Durkheims stelling te bevestigen dat het de rituele samenkomsten zijn die de kern van de sociale betekenis van de religie vormen, niet de orthodoxie of de inhoud van de rituelen. Het is via deze dat religie werkzaam is als een kracht die sociale solidariteit en cohesie kan bevorderen. Dergelijke rituele samenkomsten "zijn net zo noodzakelijk voor het goed functioneren van ons morele leven als ons voedsel is voor de in standhouding van ons fysieke leven" (Durkheim, 1912: 382).

Regelmatige kerkgangers zijn actiever in het vrijwilligerswerk. Dat blijkt uit de hier gepresenteerde gegevens en is ook in ander onderzoek vastgesteld (Greeley, 1997; Wuthnow, 1991; Wuthnow en Hodgkinson, 1990; Verba et al., 1995). Daarvoor zijn uiteenlopende verklaringen te noemen. Kerkelijke deelname brengt mensen op reguliere basis in contact met personen die in belangrijke opzichten als geestverwanten en sociale gelijken kunnen worden beschouwd (Gans, 1967; Warner et al., 1960), dat stimuleert tot op zekere hoogte de identificatie met anderen en gevoelens van wederzijdse verantwoordelijkheid. De kerkelijke organisatiestructuur bevordert de inschakeling van leden bij sociale hulpprojecten, met name in situaties van acute nood (Nelson en Dynes, 1976). Actieve kerkleden worden gesocialiseerd in een traditie waarin medemenselijkheid en solidariteit met noodlijdenden een moreel imperatief vormen en zij worden daar ook met grote regelmaat steeds weer in bekrachtigd.

Vanzelfsprekend is met dit alles het laatste woord over de relatie tussen levensbeschouwelijke achtergrond en maatschappelijke participatie niet gezegd. Zo is van verschillende kanten betoogd dat kerkgang geen direkt effect uitoefent op het sociaal engagement. Jackson et al. (1995) dragen gegevens aan die suggereren dat kerkelijke deelname maatschappelijke inzet in de seculiere levenssfeer stimuleert via de ruimere schaal waarop regelmatige kerkgangers actief zijn in een kerkelijke vrijwilligersgroep. De kerkgang is volgens hen alleen van invloed via het lidmaatschap van dit soort kerkelijke netwerken. Wuthnow (1994) concludeert dat de bereidheid zich in te zetten voor anderen wordt gestimuleerd door religieuze ervaringen, maar dat de kans dat aan die inzet in georganiseerd verband vorm wordt gegeven aanzienlijk groter is wanneer mensen regelmatig in enigerlei groepsverband bijeen komen. Staan blijft dat ook in deze onderzoeken het (religieuze) groepsleven de kern vormt en niet de inhoud van geloofsopvattingen of de private godsdienstige beleving. Het is aan de basis van

het kerkelijke leven, in de plaatselijke gemeente of parochiegemeenschap dat mensen elkaar regelmatig ontmoeten en elkaars vertrouwen winnen, netwerken en communicatiekanalen ontwikkelen, aangesproken worden op hun sociale verantwoordelijkheid en in staat worden gesteld de vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn om effectief in maatschappelijke organisaties te participeren (Wuthnow, 1996; Wuthnow en Hodgkinson, 1990).

Verder moet worden bedacht dat de gepresenteerde analyses beperkt bleven tot de effecten van godsdienstige betrokkenheid onder de leden van de drie grote kerkrichtingen in Nederland. Het deel van de bevolking dat zich heeft georganiseerd binnen de vele kleine orthodoxe kerken die het Nederlandse godsdienstige landschap telt (en dat momenteel naar schatting 4% van de bevolking omvat), bleef buiten beschouwing. Amerikaans en Nederlands onderzoek laat zien dat deze orthodoxe christenen relatief sterk geneigd zijn hun maatschappelijke inzet te beperken tot instituties binnen de eigen geloofsgemeenschap, een verschijnsel dat ook kan worden waargenomen bij allochtone groepen (12). Wat de bevindelijk gereformeerden betreft constateert Van Dijk (1996) een groeiende neiging een verdedigingswal op te trekken tegenover de rest van de bevolking, waarmee de consolidatie van de eigen tradities en levensstijl veilig moeten worden gesteld. Het sociale en culturele profiel van de achterban van de grote kerken vertoont een veel diverser beeld. Die grote kerken kenmerken zich door naar verhouding open sociale netwerken, sterke geïnvolveerdheid in het maatschappelijke bestel en het toestaan van een ruimere mate van vrijheid voor de leden tot het maken van persoonlijke keuzes in het dagelijks leven. De orthodoxe christelijke groepen worden daarentegen gekenmerkt door gesloten sociale netwerken, exclusieve aanspraken en een grote spanningsgraad met tal van ontwikkelingen binnen de moderne samenleving.

Buiten beschouwing bleven ook stromingen die zich buiten de christelijke traditie hebben ontwikkeld en die met name sinds de jaren zeventig steeds meer aandacht kregen. De bekendste is momenteel wel het conglomeraat van diffuse organisatievormen, denkbeelden en praktijken dat doorgaans wordt aangeduid met de term 'New Age'. Betrouwbare en generaliseerbare gegevens ontbreken tot op heden over de sociale organisatiegraad en de animo tot vrijwilligerswerk onder Nederlanders die affiniteit hebben met de stroming. Wel kan in een meer algemene zin worden vastgesteld dat de interesse voor haar ideeën goed in hoge mate wordt voortgestuwd door de bries van de individualisering, maar dat er geen aanwijzingen zijn voor een vergelijkenderwijs gering maatschappelijk engagement bij de individuele consumenten van het New Age aanbod (Becker, de Hart en Mens, 1997).

Terug naar de vastgestelde positieve relatie tussen kerkgang en maatschappelijke inzet. Welke betekenis hieraan moet worden toegekend zal nader onderzoek moet leren. Het is bijvoorbeeld moeilijk te zeggen of kerkgangers actiever zijn in het vrijwilligerswerk vanwege hun betrokkenheid in het kerkelijk leven of ondanks deze. Ook is een zekere sociale wenselijkheid bij de reactie op de enquêtevragen allerminst denkbeeldig. Hulpbereidheid is tenslotte een waarde die kerkgangers met regelmaat krijgen aangeprezen en die -zo leert ander onderzoek - onder deze bevolkingsgroep hoog staat aangeschreven (Christenson, 1976; Smith et al., 1975).

Kerkelijke godsdienstigheid verwijst niet alleen naar een institutie, maar ook naar een symbolisch systeem. Zij heeft te maken met het lidmaatschap van een organisatie,

participatie in collectieve rituelen en contacten met medegelovigen, maar ook met opvattingen, doctrines en ervaringen. Het is zeer waarschijnlijk dat de effecten van kerkelijke deelname op maatschappelijke participatie zich pas in combinatie met bepaalde waarden het scherpst doen gelden (bv. Greeley, 1997). Aanvullend onderzoek zal moeten leren in hoeverre kerkelijke participatie werkelijk een autonoom effect heeft op het optreden als vrijwilliger. Het is goed denkbaar dat kerkgangers en niet kerkgangers (maar ook bijvoorbeeld gereformeerden en buitenkerkelijken) een andere visie huldigen op de belangenloze bijstand aan anderen of ten faveure van ideële doelen. Om dat te achterhalen zal uitgebreider en genuanceerder dan hier mogelijk was het mens- en maatschappijbeeld en het waarden- en normenstelsel van groepen in de analyse moeten worden betrokken. Een voorbeeld is het onderzoek van Davis en Robinson (1999). Op basis van internationale gegevens hebben zij onlangs indicaties aangedragen dat bij alle kerkelijke richtingen modernistische of vrijzinnige gelovigen een veel sterkere individualistische visie hebben op het menselijke weder- varen, de sociaal economische positie van mensen en morele kwesties, dan orthodoxe of traditionalistische gelovigen. Godsdienstige 'modernisten' betoonden zich terughoudender wat betreft hun persoonlijke inzet om het lot van anderen te verbeteren en zij waren eerder geneigd om mensen zelf verantwoordelijk te houden voor succes en falen. Godsdienstige 'traditionalisten' bleken daarentegen meer communitaristisch ingesteld.

Kerklidmaatschap en kerkelijke deelname leren ons op zichzelf weinig over de beweegredenen van mensen om in combinatie daarmee of als uitvloeisel daarvan al dan niet sociaal actief te worden. Tal van studies suggereren dat de motivationele structuur van de godsdienstigheid (en kerkelijkheid) en de wijze waarop het geloof wordt beleefd medebepalend zijn voor de sociale consequenties ervan: van Clarks onderscheid tussen primaire, secundaire en tertiaire religieuze gedragingen en Allports intrinsieke en extrinsieke religiositeit tot Hunters religieuze orthodoxie en religieuze progressiviteit (Clark, 1958; Allport, 1966; Hunter, 1991; zie ook Ben-son et al., 1980). Daaraan kan worden toegevoegd dat ook rituele samenkomsten een verschillende betekenis hebben binnen de protestantse vergeleken met de katholieke traditie (o.a. Muir, 1997), iets dat moeilijk in beeld is te krijgen via enquêtevragen zoals die welke door ons werden gebruikt.

Tenslotte kunnen kerkelijke instituties niet los gezien worden van hun sociale context. Ze vertonen een historische dynamiek en de invloed van maatschappelijke veranderingen stopt niet bij de kerkdeuren, zelfs niet bij de meest wereldmijdende groepen (bv. Ester, 1996). Van hun kant reageren godsdienstige groepen telkens weer op maatschappelijke veranderingen, zoals Wellman in een recente case-studie nog eens overtuigend heeft laten zien (Wellman, 1999). De maatschappelijke positie en daarmee de invloed van de kerk, zoals door Putnam (1993) beschreven, is in Italië fundamenteel anders dan in Nederland, met zijn lange traditie van denominationele pluri-formiteit en strikte scheiding van kerk en staat.

VOETNOTEN

-
- (1) Men denke aan de protestantse diaconessen of de katholieke St.Vincentiusvereniging (opgericht in 1846). Ten tijde van de verzuiling kwam daar een brede baaierd van activiteiten bij ten behoeve van het vakbondswerk, de politieke mobilisatie en de vrijetijdsbesteding van de geloofsgenoten. In dezelfde periode (begin van deze eeuw) ontstond ook het vrijwilligerswerk gericht op activiteiten die ten dienste stonden van het functioneren van de eigen kerkgemeenschap.
  - (2) Historische voorbeelden zijn het optreden van orthodoxe protestantse en katholieke kerkelijke vertegenwoordigers binnen de politieke arena, in het kader van het emancipatiestreven ten tijde van de verzuiling, en de actieve rol van de kerken in de vredesbeweging. Recente voorbeelden zijn de openstelling door dominee Visser van zijn Pauluskerk voor daklozen en junks, de uitspraken van bisschop Muskens over armoede in de Nederlandse samenleving en zijn optreden als onbezoldigd deeltijdhulpverlener in een verzorgingstehuis, het kapitellen van de overheid door kardinaal Simonis vanwege het Nederlandse beleid ten aanzien van euthanasie en abortus, de inrichting van een tentenkamp voor uitgeprocedeerde asielzoekers door de Raad van Kerken, de kritische kanttekeningen vanuit de kerken bij de verbreiding van de 24-uurseconomie.
  - (3) Hoewel we ons hier beperken tot het al dan niet lid zijn van verenigingen, is het volgens Putnam (1995b) noodzakelijk te onderscheiden naar het soort vereniging of organisatie waarvan men lid is. Vanuit het perspectief van sociaal kapitaal is relevant of het lidmaatschap beperkt blijft tot een formeel lidmaatschap dan wel verbonden is met actieve participatie in een vereniging, en of het om organisatievormen gaat met veel *face-to-face* contacten dan wel om organisaties waarin de leden slechts op een bureaucratische basis zijn georganiseerd of louter een donateurschap delen met elkaar.
  - (4) In Italië remmen de verticale gezagsrelaties van de rooms-katholieke kerk volgens Putnam (1993) de bereidheid onder vooral de kerkse en meest gelovige katholieken zich maatschappelijk te engageren. Door deze auteur is steeds weer naar voren gebracht dat het daarentegen juist horizontale netwerken zijn die een onmisbare voorwaarde vormen voor de bereidheid van mensen om elkaar te vertrouwen en die hen aanzetten tot gezamenlijke actie om een oplossing te zoeken voor collectieve problemen (zie Stolle in deze bundel).
  - (5) Het kerkelijke huwelijk is minder gangbaar in hervormde kring dan bij zowel katholieken als gereformeerden.
  - (6) Zie voor een ruwe indicatie van de verschillen in politiek en maatschappelijk engagement tussen kerkleden en de geestverwanten van de New Age-stroming: Becker et al. (1997); Dekker en De Hart (1997).
  - (7) Onderstaande tabel geeft een overzicht van de aantallen respondenten in de onderzoeksbestanden naar kerkelijke achtergrond. De verdeling van buitenkerkelijken en de drie kerkrichtingen komt overeen. In het God in Nederland-onderzoek en het combinatiebestand zijn kerkse katholieken wel licht ondervertegenwoordigd vergeleken met het Tijdbestedingsonderzoek (-4%) en kerkse protestanten oververtegenwoordigd (+4%). Deze afwijkingen gaan voor de deelname van vrijwilligerswerk in de richting van een vergroting van verschillen tussen alle katholieken en alle protestanten, maar kwantitatief zijn die ef-

fecten verwaarloosbaar. Voor een uitgebreidere verantwoording, zie Dekker et al., 1997: 125 e.v. en De Hart, 1999: 241 e.v.

	bk	rk	nh	gr	rk		protestant		allen
					nomi naal	kerks	nomi naal	kerks	
TBO 1995	1698	633	324	194	263	370	164	354	2849
GIN 1996	748	265	156	80	126	139	66	170	1249
Combinatie TBO95/GIN96	667	237	136	70	111	126	52	154	1110

- (8) Vergeleken met andere Europese landen zijn in Nederland veel mensen als vrijwilliger actief (SCP, 1996: 539 e.v.). Dat geldt met name voor het percentage dat regelmatig (minstens eens per maand) vrijwilligerswerk doet: in Nederland was dat in 1994 29%, in het voormalige West-Duitsland, Groot-Brittannië en Zweden respectievelijk 13, 14 en 23%.
- (9) De tijdbestedingsonderzoeken van het SCP leren dat dit aantal netto vrije uren in 1975, 1985 en 1995 respectievelijk 47,9 uur, 49,0 uur en 47,3 uur per week bedroeg.
- (10) Verklaarde varianties zeggen hier wellicht meer dan relatieve kansenverhoudingen. Afgaande op de waarden van Nagelkerke R^2 verklaren de drie sociaal-demografische kenmerken samen 2% van de kans op deelname aan vrijwilligerswerk, de drie kenmerken van de tijdsbesteding voegen daar 3% aan toe en de kerkgang als enig godsdienstige kenmerk voegt daar vervolgens nog 7% aan toe.
- (11) Er is gebruik gemaakt van 'exhaustive chaid', een aan Biggs et al. (1991) ontleende variant van χ^2 automatic interaction detection in het SPSS-pakket Answertree. Er is geen grens gesteld aan het aantal niveaus van opdeling, maar alleen aan de minimale omvang van segmenten (50 respondenten) en, belangrijker, er is gezien het grote aantal respondenten een hoge eis gesteld aan de (voor meervoudige vergelijking gecorrigeerde) statistische significantie van verschillen. Voor de overzichtelijkheid zijn de resultaten van de statistische procedure enigszins aangepast, namelijk door opeenvolgende ϕ splitsingen van hetzelfde kenmerk te vervangen door het in één keer uitleggen van alle categorieën. De analyse betreft 9.490 respondenten zonder onbekende en 'overige' kenmerken.
- (12) Hierover zijn vrijwel geen landelijke gegevens beschikbaar. Wat het vrijwilligerswerk door allochtonen betreft is wel duidelijk dat zij slechts in geringe mate deelnemen aan het reguliere werk binnen algemene organisaties. In zoverre zij actief zijn, concentreren zij zich op activiteiten ten behoeve van de eigen etnische gemeenschap. Het betreft dan belangenbehartiging en initiatieven voor verbetering van de sociaal-economische positie van minderheden, activiteiten die kunnen worden samengevat als het bevestigen en uitdragen van de eigen identiteit (met name in de vorm van deelname in eigen religieuze organi-

saties, zoals moskeeën en islamitische verenigingen), en hulp aan verwanten en leden van de eigen etnische groep. In tegenstelling tot de participanten in reguliere vrijwilligersorganisaties vormen voor allochtone vrijwilligers de betrokkenheid bij de eigen gemeenschap en religieuze motieven de belangrijkste redenen om deel te nemen, niet persoonlijke belangen (Lindo et al., 1997; Van Daal, 1994).

BIBLIOGRAFIE

- ALLPORT, G.W. (1966), 'The religious context of prejudice', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5, 447-457.
- BECKER, J.W. & R. VINK (1994), *Secularisatie in Nederland, 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*. Rijswijk: SCP.
- BECKER, J., J. DE HART & J. MENS (1997), *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.
- BENSON, P.L., R. ROHR & J. SULLIVAN (1980), 'Intrapersonal correlates of nonspontaneous helping behavior', *Journal of Social Psychology*, 110, 87-95.
- BESSELINK, L.F.M. (red.) (1994), *Goed en kwaad in de samenleving*. Baarn: Ambo.
- BIGGS, D., B. DE VILLE & E. SUEN (1991), 'A method of choosing multiway partitions for classification and decision trees', *Journal of applied statistics*, 18(1), 49-62.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (1957), *Vrijtijdsbesteding in Nederland*, deel 5. Zeist: W. de Haan.
- CBS (1959), *Vrijtijdsbesteding in Nederland*, deel 9. Zeist: W. de Haan.
- CBS (1965), *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962/1963*, deel 3. Zeist: W. de Haan.
- CBS (1966), *Vrijtijdsbesteding in Nederland 1962/1963*, deel 8. Zeist: W. de Haan.
- CBS (1994), *Statistisch jaarboek*. 's-Gravenhage: Sdu.
- CBS (1999), *Statistisch jaarboek*. 's-Gravenhage: Sdu.
- CHRISTENSON, J.A. (1976), 'Religious involvement, values and social compassion', *Sociological Analysis*, 37: 218-227.
- CLARK, W.H. (1958), *The psychology of religion*. New York: Macmillan.
- CLITEUR, P.B., P.A. VAN GENNIP & L. LAEYENDECKER (red.) (1991), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit*. Amersfoort/Leuven: De Horstink.
- DAAL, H. VAN (1994), *De nieuwe vrijwilligers*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.
- DAVIS, N. & R. ROBINSON (1999), 'Their brothers' keepers? Orthodox religionists, modernists, and economic justice in Europe', *American Journal of Sociology*, 104(6): 1631-1665.
- DEKKER, G., J. DE HART & J. PETERS (1997), *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- DEKKER, G. & J. PETERS (1989), *Gereformeerden in meervoud*. Kampen: Kok.
- DEKKER, P. (1999), 'Vrijwilligerswerk en de civil society', pp. 249-266 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- DEKKER, P. & P. ESTER (1998), 'Katholiek en protestant Nederland', *Sociale wetenschappen*, 41(2), 90-113.

-
- DEKKER, P. & J. DE HART (1997), 'Spiritualiteit en engagement', pp. 78-113 in HOGENHUIS, C. ET AL. (red.), *Spiritualiteit als bondgenoot*. Kampen: Kok.
- DIJK, G. VAN (1996), *Het geloof der vaderen*. Nijmegen: Sun.
- DURKHEIM, E. (1912), *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Parijs: Alcan.
- ESTER, P. (1996), *De stillen op het land. Kleine sociologie van de Amish in Amerika*. Kampen: Kok Agora/Syntax.
- GANS, H. (1967), *The Levittowners. Ways of life and politics in a suburban community*. New York: Vintage.
- GREELEY, A. (1989), 'Protestant and catholic', *American sociological review*, 54, 485-502.
- GREELEY, A. (1997), 'The other civic America: religion and social capital', *The American Prospect*, 32, 68-73.
- GROTENHUIS, M. TE (1999), *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.
- HART, J. DE (1999), 'Godsdienst, maatschappelijke participatie en sociaal kapitaal', pp. 207-247 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP/Elsevier.
- HUNTER, J.D. (1991), *Culture wars: the struggle to define America*. New York: Basic Books.
- JACKSON, E. ET AL. (1995), 'Volunteering and charitable giving: do religious and associational ties promote helping behavior?', *Nonprofit and voluntary sector quarterly*, 24(1), 59-78.
- KNIPPENBERG, H. (1992), *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- LEEUWEN, M. VAN (1999), 'Armenzorg en charitas, ca. 1800-2000', pp. 159-176 in VAN DER BIE, R. & P. DEHING (red.), *Nationaal goed*. Voorburg en Heerlen: CBS.
- LINDO, F. ET AL. (1997), *Op zoek naar eigen kracht*. Den Haag/Rijswijk: Sdu/Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- MUIR, E. (1997), *Ritual in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NELSON, L.D. & R.R. DYNES (1976), 'The impact of devotionalism and attendance on ordinary and emergency helping behavior', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 15, 47-59.
- PETERS, J. & O. SCHREUDER (1987), *Katholiek en protestant*. Nijmegen: ITS.
- POLDERMAN, C. (1996), *Kerk en wereld*. Leiden: J.J. Groen en zoon.
- PUTNAM, R. (1993), *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- PUTNAM, R. (1995a), 'Bowling alone', *Journal of democracy*, 6(1), 65-78.
- PUTNAM, R. (1995b), 'Tuning in, tuning out', *PS: Political science and politics*, 28(4), 664-683.
- SCHREUDER, O. (1968), 'Van kerk naar denominatie', *Sociologische Gids*, 15, 260-273.
- SCHUYT, TH. (red) (1997), *Geven in Nederland*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghem.
- SCP (1996), *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA.

-
- SMITH, R.E., G. WHEELER & E. DIENER (1975), 'Faith without works: Jesus people, resistance to temptation and altruism', *Journal of Applied Social Psychology*, 5: 320-330.
- SPAANS, J. (1998), 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', pp. 127-144 in DE BRUIJN, J. E.A. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat*. Zoetermeer: Meinema.
- USLANER, R. (1999), 'Vrijwilligerswerk en sociaal kapitaal', pp. 181-205 in DEKKER, P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: SCP / Elsevier.
- VEERMAN, M.P. (1995), *Mondig-bondig-zondig*. Gorinchem: Narratio.
- VERBA, S., K. LEHMAN SCHLOZMAN & H. BRADY (1995), *Voice and equality*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- WARNER, W. ET AL. (1960), *Social Class in America*. New York: Harper Torchbooks.
- WELLMAN, J.K. (1999), *The Gold Coast Church and the ghetto: Christ and culture in mainline protestantism*. Urbana: University of Illinois Press.
- WOOD, J. & J. HOUGLAND (1990), 'The role of religion in philanthropy', pp. 99-132 in VAN TIL, J. ET AL. (red.). *Critical issues in American philanthropy*. San Francisco: Jossey-Bass.
- WUTHNOW, R. (1990), 'Religion and the voluntary spirit in the United States', in WUTHNOW, R. & V.A. HODGKINSON (red.). *Faith and philanthropy in America*. San Francisco: Jossey-Bass.
- WUTHNOW, R. (ed.) (1991), *Between states and markets. The voluntary sector in comparative perspective*. Princeton: Princeton University Press.
- WUTHNOW, R. (1994), *Sharing the journey*. New York: The Free Press.
- WUTHNOW, R. (1996), *Christianity and civil society*. Valley Forge: Trinity Press.
- WUTHNOW, R. & V.A. HODGKINSON (eds.) (1990), *Faith and philanthropy in America*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

